

KÖZLEMÉNYEK

JÓZSA GYÖRGY

MOLTKE KAPITÁNY PEST–BUDÁN 1835-BEN

A klasszikus porosz-német katonai tradíciók megtestesítőjének szokták tekinteni Helmuth von Moltkét (1800–1891), a XIX. század – Napóleon mellett – talán legzseniálisabb hadvezérét. Pedig Moltke sikereinek alighanem az a titka, hogy oly kevésbé volt „porosz” és katonás. A koppenhágai hadapródiszkolai tanulmányokat és a dán király zászlaja alatt eltöltött hadnagyi éveket nem számítva Moltke gyakorlatilag alig szolgált csapatnál. A porosz hadseregbe lépven (1821) szinte nyomban vezérkari iskolára vezényelték, s később is mindig kihagyhatta az előléptetéshez szükséges csapatszolgálatot.¹ Előbb tisztképző tanárként dolgozott, térképészettel foglalkozott, később katonai tanácsadó volt a török hadsereg mellett, majd különféle vezérkari és szárnysegédi feladatokat látott el Poroszországban. Közben viszonylag lassan emelkedett a ranglétrán², anélkül, hogy a politikába beleártakozott volna. Más megfelelő jelölt híján, „átmenetileg” bízták meg a porosz nagyvezérkar főnöki teendőinek ellátásával 1857-ben³. E funkciójában három évtizedig megmaradva⁴ forradalmasította a vezérkari munkát, s már túl a nyugdíjkorhatáron csillogtathatta meg hadvezéri képességeit is.⁵

Maga Moltke nem a nyargalászó szárnysegédek útján a lova nyergéből csatát irányító hadvezérek közül való. Az általa megteremtett új típusú vezérkar a leginkább egy kapitalista nagyüzem igazgatóságára hasonlít. Munkatársai íróasztal mellett vasúti menetidőket számolgatnak, elsősorban hadtápot, utánpótlást szerveznek, munkájuk nélkülöz minden romantikát. Szinte jellemző, hogy Moltke a negyvenes években nemcsak a Hamburg-Berlin Vasúttársaság igazgatósági tagja volt, hanem folyóirat tanulmányokat, publicisztikus újságcikkeket tett közé a

1 1819. január 1-től 1822. január 5-ig alhadnagy az oldenburgi dán királyi gyalogezredben; 1822. március 19-től porosz szolgálatban: alhadnagy az odera-frankfurti 8. gyalogezredben, ám már 1823 nyarán a (vezérkari) hadiiskolára vezénylik. Ettől kezdve egyetlen egyszer teljesít csapatszolgálatot: 1830 májusában a Landwehr-tartalék parancsnokságán, Odera-Frankfurtban.

2 1833. március 30.: főhadnagy a porosz nagyvezérkar állományában; 1835. március 30.: vk. százados; 1842. április 12.: őrnagy; 1850. szeptember 26.: alezredes; 1851. december 2.: ezredes; 1856. augusztus 9.: vezérőrnagy; 1859. május 31.: altábornagy; 1866. június 8.: gyalogsági tábornok; 1871. június 16.: vezértábornagy.

3 1857. október 29-én kap megbízatást a hadsereg vezérkarfőnökségének ügyvezetésére, s a következő esztendő szeptember 18-án nevezi ki I. Vilmos király a vezérkar főnökévé.

4 Többszöri kérésének csupán 1888. augusztus 10-én tett eleget az uralkodó, amikor is fölmentette Moltkét a hadseregvezérkar főnökének tisztéből.

5 1864-ben, a dán háború idején megbízatást kap a szövetséges (porosz és osztrák) csapatok főparancsnoksága vezérkarának főnöki teendői ellátására, s ekként ő a hadműveletek tényleges irányítója. 1866-ban a vezérkar főnökeként a legfőbb hadúr, I. Vilmos király nevében gyakorlatilag ugyancsak ő vezényli a porosz csapatokat. Hasonló a helyzet az 1870–71-es franciaországi hadjárat alatt.

vasútügyről, melynek katonai és gazdasági jelentőségét egyaránt az elsők között ismerte fel.

Kétségtelenül az ő nevéhez fűződik a nemzetek létharcáról és a döntő csaták megívásának fontosságáról kidolgozott katonai doktrína, amely a második világháborúig, sőt, azon túl is meghatározta a stratégiai gondolkodást, jöllehet kizárt dolog, hogy maga Moltke azt valaha is olyan abszolút és rugalmatlan módon értelmezte és alkalmazta volna, mint németországi utódai. Érdekes módon a személyes becsvággyal egyáltalán nem rendelkező Moltkét a politika és a hadvezetés viszonyának különböző megítélése állította szembe Otto von Bismarckkal. Ellentétben Clausewitzcel, aki a hadsereggel szemben a politika primátusának elvét képviselte, Moltke úgy vélekedett, a politika, azaz a civil kormány azzal, hogy a háború mellett dönt, automatikusan átadja a stafétabotot a hadseregnek, sőt, ettől kezdve a hadbalépés időpontjának, illetve a harci cselekmények megindítása pillanatának kiválasztása is csak a vezérkartól függhet.⁶

Beosztottjai csodálattal tekintettek Moltkéra, aki egy fejvel magasodott ki közülük, s nem csak a szó fizikai értelmében, hanem látókör, műveltség tekintetében is. Nemigen illenek a porosz katonákról alkotott képünkbe művészi vonzalmi, nyitottsága, sokoldalúsága. Maga mondja el, inkább régész, vagy történész lett volna hajlamait követve, ha az anyagi szükség nem kényszeríti a hadapródiskolába. Fiatalon sem a katonai tantárgyak vonzották igazán, nyelveket tanult, vendéghallgatóként pedig irodalomtörténeti előadásokra ült be a berlini egyetemen. Világirodalmi tájékozottsága páráját ritkította. Nemcsak Goethét tudott órákon át fejből idézni, de Shakespeare-t és Molière-t is – természetesen eredeti nyelven. Novellákat írt, nem is rosszakat, egész életében verseket fordított (főleg angol romantikusokat, még kilencven éves korában is!), történelmi-politikai tanulmányokat publikált. Ugyanakkor vonzották a természettudományok, a közgazdaság és a technika fejlődése is, igazi szerelme pedig a topográfia és a történeti földrajz maradt.

Az 1864-i dán háborúig, tehát hatvannégy éves koráig szinte senki sem ismerte Moltkét katonaként, annál népszerűbb volt német földön rendkívül olvasott útleírásai és politikai elemzései folytán.⁷ A harmincas évektől kezdve rengeteget utazhatott, s éles szemű megfigyeléseiről útilevekben számolt be, melyek később megjelentek. Moltke érdeklődése szinte mindenre kiterjedt: a természeti viszonyokra, az emberek szokásaira, karakterológiájára, a meglátogatott ország társadalmi-politikai viszonyaira, a településekre, műalkotásokra. Tapasztalatait szemléletesen, nagy költői erővel, lendületes prózában írta le, élménygyűjtés közben pedig hódolt egyik szenvedélyének: rajzolt és akvarelleket festett tájakról, emberekről.

⁶ Hogy ez az elv hová fajulhat, arra nem Moltke, hanem Hindenburg és Ludendorff mutatott példát.

⁷ A legismertebbek: „Holland und Belgien in gegenseitiger Beziehung” (1831), „Darstellung der inneren Verhältnisse Polens” (1832), „Die dänische Land- und Seemacht” (1835), „Die deutsche Grenzfrage” (1841), „Geschichte des russisch-türkischen Feldzuges 1828/29” (1844), stb.

Szemelvényünk a máig leghíresebb útleírás, az 1841-ben napvilágot látott *Levelek a törökországi állapotokról és eseményekről az 1835–1839. években*⁸ előzményeit mondja el. Az 1835 márciusában vezérkari századossá előléptetett Moltke szeptember 22-én kapott engedélyt, hogy fél év szabadságot vegyen ki, igaz, erre az időre illetményének csupán a felében részesült. (A fél esztendőből egyébként kerek öt év lett, mert a kapitányt a következő év nyarán a török hadsereghez vezényelték katonai tanácsadóként⁹.)

Moltke szinte azon nyomban útrakelt von Berg főhadnagy¹⁰ társaságában, akit azonban ugyanúgy nem említ meg leveleiben, miként azokat a személyeket sem, akiktől rendkívül alapos információt szerezte. (Csupán annyit tudunk, hogy a két porosz katonatiszt alaposan ellátta magát ajánlólevelekkel, ezek íróit azonban szinte soha, címzettjeit ugyancsak ritkán ismerjük.) Az utasok október 5-én Boroszlóból indultak útnak, postakocsival Olmützbe és Brünnön keresztül érkeztek Bécsbe, itt kezdődik a Magyarországon át vezető hajó- és szekérút leírása. Ez a fejezet végül nem szerepelt a híressé vált Törökország-kötetben, amely a szerbiai és havasalföldi élményekkel és tapasztalatokkal indul, de Helmuth von Moltke összegyűjtött műveinek első kötetébe¹¹ természetesen belekerült

Magyarországon tudomásom szerint eleddig csupán Tóth László ismertette egy német nyelvű folyóiratban 1941-ben¹², más említését nem találtam. A szöveg néhány részlete elhangzott a kölni Deutschlandfunk magyar nyelvű adásában 1990 őszén.

Az alábbi szemelvény a bécsi és a pest-buda-i két hét összefoglalója. A vonatkozó szöveget teljes egészében közöljük, csupán jelentéktelen részleteket hagytunk el belőle, például az október 10-i naplójegyzetben a *Faust* burgtheater-béli előadásán kárhóztatott szövegrontás idézettel illusztrált részletezését, a hűzásokat azonban jelöljük.

A KONSTANTINÁPOLYI UTAZÁS NAPLÓJA

Október 10-ének hajnalán értünk meg Bécsbe. Az öreg Stephan¹³ még sötétbe burkolódzott: mi pedig az Arany Bárányban szálltunk meg és nyomban nyugovóra tértünk.

8 Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839. E. S. Mittler & Sohn, Berlin, 1841. (s utóbb számos új kiadásban). A mű belekerült *Helmuth von Moltke* írásai gyűjteményes kiadásának VIII. kötetébe: *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Grafen Helmuth von Moltke* (1876-tól számos kiadás).

Néhány további kiadás: *Briefe aus der Türkei. Aus Helmuth von Moltkes Briefen über Zustände und Begebenheiten in der Türkei.* Berlin, 1923; *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839.* München, 1927; *Briefe aus der Türkei.* München, 1938. és 1942.; *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839.* Köln, 1968.; *Unter dem Halbmond. Erlebnisse in der alten Türkei 1835–1839.* Tübingen und Basel, 1979.

9 A törökországi instruktori tevékenységet jutalmazta Moltke egyik legmagasabb porosz kitüntetése, a *Pour le mérite* 1840-ben adományozott lovagi fokozata

10 Von Berg báró, aki ekkor az 1. gárda-gyalozezred főhadnagya, Konstantinápolyig utazott együtt Moltkéval, ott elváltak útjaik.

11 *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Grafen Helmuth von Moltke.* Erster Band: *Zur Lebensgeschichte.* Berlin, 1892². 103. skk. o.

12 *Tóth, Ladislaus:* Moltke in Ungarn. In: *Ungarn. Monatsschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft.* Budapest-Leipzig (Lipscse). Dezemberheft 1941. 719–726. o.

13 A Stephansdom, a Szent István-dóm.

Első utunk a Stephanhoz vezetett. Az épület nekem sokkal jobban tetszik, mint a strassburgi székesegyház. A templombelső lenyűgöző. Sötétbarna tónus ural mindent, aminek hatására a sok szobor, zászló, oltár, kép és lámpa dacára sem nyomulnak zavaróan előtérbe a részletek. A Stephan az idegen számára pótolhatatlan. Bécsben ugyanannyi kapun és udvaron kell átjárni, mint ahány utcán. A házak magasak, a síkatorok szűkek és emberekkel zsúfoltak, járda nincs, a csatorna az úttest közepén. Ehhez képest egyetlen kocsi sem hajt másként, csak olyan sebes ügetésben, amelyet a széles, sivár berlini utcákon rendőrhatósággal szabályellenesen gyorsnak minősítenének. Minden pillanatban felhangzik a fiákeresek elnyújtott „ió!”-ja közvetlenül a járókelők háta mögött, s a szinte hangtalan fogat már el is száguldott a házsor mellett a szép kövezeten. Még így is inkább aggódtam, hogy mi gázolunk el valakit, mithogy bennünket gázolnának el. – Mindamellett a valóban pompás üzletek olyannyira lekötik a gyalogos figyelmét, hogy igen hamar eltéved. Ám csak föl kell pillantanod a következő sarkon, s a Stephan karcsú tornya már meg is mutatja a helyes útirányt, vagy csak egyszerűen magához int, hogy aztán vándorlásra ösztönözzön.

Megmásztuk a Stephant. Aki nem hajlamos a szédülésre, az a hegyes homokkőcsúcs legmagasabb nyílásából kikúszhat a toronygomb peremére is, akkor olyan szabad kilátása nyílik, amilyen a torony egyetlen pontjáról sem kínálkozik, beleértve Starhemberg¹⁴ székét. A Sömmeringet és a Schneeberget már hó fődte. Csodálatos a szép nagy város és a Kopasz-hegység látványa.

Este a Burgtheaterban: a Faust; nagyon jó előadás, de nemcsak nagyon megkurtítva, a szövegromlás is rengeteg. (...)

Október 14. Bécs már csak azért is szebb, mint Berlin, mert az utcái kanyargósak. A girbe-gurba utcák sokkal szebbek, mint az egyenesek. Az előbbieken mindig látható egy-két ház homlokzata, az utóbbiakban viszont minden épületből csak egy rövid darabka látszik. A világ leghosszabb nyílegyenes utcája alighanem a berlini Friedrichstraße, de mennyivel szebb a frankfurti Zeil vagy a génuai Strada Balbi és a Novissima, a magdeburgi Breiter Weg vagy a bécsi Herrengasse. A szögletes utcáktól felszabdalt városokat egy-egy hatalmasság akarata hívta életre, s az ő szeszélye uniformizálta. A történelmi hagyományokkal rendelkező városokban ezzel szemben az igények határozták meg az alaprajzot. A kikötő, a folyó, a hegy, s rajta az erősség, a hadiút diktálta a törvényt. Lehet, hogy az ilyen városok szűkösek, sötétek, kényelmetlenek, mégis inkább az ember kedvére valók. A legörömtelenebbek Berlin apró másolatai, Neu-Ruppin, Mannheim vagy akár Karlsruhe, ahol az összes háznak ferde a sarka, hogy a kastélyból minden sivár utcát be lehessen látni. Berlin utcái lehetnek mégoly kényelmesek, egészségesek, célszerűek, mégsem szépek, mert egyenesek.

Pest, október 20. Vasárnap, 18-án reggel elindultunk ahhoz a yachthajóhoz, melynek Pozsonyba kellett vinnie bennünket. Épp akkor értem el a járművet,

14 Ernst Rüdiger von Starhemberg gróf, császári generális, utóbb az Udvari Haditanács elnöke, Bécs 1683-i török ostroma idején a védelem parancsnoka

amikor el akarták taszítani a parttól. Szerencsétlenségemre visszatartottam, amíg a holmink megérkezett. A társaság 12 főből állott, köztük angolok, mint az magától értetődik; olyanok ők, mint az ételben a só, még ha nem fűszerezik is mindig igazán a társaságot. Ahogy a zsidók minden országban ott élnek, ők minden országot beutaznak. – Szerencsésen becsurogtunk a lánchíd alatt a Prater mentén a Duna fő folyamába; igaz, néhányszor a parthoz csapódtunk, de nem törődtünk vele. Az örömmek azonban rövidesen vége szakadt. A szél fölerősödött, mi meg hamarosan megfeneklettünk, két mérfölddel Bécs alatt. A hajómester a legnagyobb számár volt, akit valaha is láttam, a legénység egy szolgából és egy bécsi utcagyerekből állott.

Miután órákig áztunk, fáztunk és éhezünk, végre hoztak két embert a közeli faluból, ám a hajó kiszabadítására irányuló minden igyekezetünk hiábavalónak bizonyult, mert a szélvihar visszasodort bennünket a zátonyra. Már három óra is elmúlt, réges rég Pozsonyban kellett volna lennünk. Végül elszántuk magunkat a jármű elhagyására, iszákunkat a vállunkra vettük és a szakadó esőben átgázoltunk a vizes réteken a legközelebbi falu irányába, amelytől azonban a Duna két kisebb ága választott el bennünket. Éhesen, fáradtan és lucskosan érkeztünk, le-hajtottuk egy icce bort, a tomboló viharban s az eső és a hó kevéssé szerencsés keverékében egy parasztszekéren zötykölődtünk el a legközelebbi állomásig, ahol egy pocsek, nyitott postakocsit igen drágán megfizettetek velünk, hogy este 11-kor félholtan, de jó hangulatban Pozsonyba érjünk. *Mais aussi qu'allions nous faire dans cette galère.*¹⁵

Néhány órai alvás után 19-én hajnali ötkor már gőzhajóra is szálltunk. Ott talál-tuk Albion fiait, amúgy senkit tegnapi társaságunkból. Isten tudja, mi lett velük, egyikük egészen Pestig előre kifizette az utazást. A „Pannonia” 36 lóerős kis hajó, jó és kellemes berendezéssel, konyháját merem ajánlani, árai olcsók. A pogyász behajózásánál a sötétben nagy volt a tolongás és a zűrzavar. Amint derengeni kezdett, elindultunk. A pozsonyi várnak csak a körvonalait tudtuk kivenni (...) Hamarosan lapossá vált a part, fűzek és nyárfák nőttek be, igencsak egyhangúan. Közben zuhogott az eső és nagyon hideg volt. A mi tegnapi kalandunkhoz hasonló élményre van szükség ahhoz, hogy az ember kellőképpen méltányolja a gőzhajón való utazás kényelmét. Kellemesen elnyújtóztam egy kanapén, s a kis-ujjamat sem mozdítottam. Csevegéssel és a német vámegylet¹⁶ újabb megtárgya-lásával telt az idő. A fekete szemű és bajszerű magyarok whisteztek, vagy hatalmas bundáikba burkolódzva föl alá járkáltak, az angolok együtt gubbasztottak és sakkoztak.

Amikor besötétedett, magam is a kajütbe mentem és sakkoztam. Fél nyolckor érkeztünk meg Pestre. Egészen sötét volt, vihar és eső, a két part fényeinek kívül semmit sem lehetett látni. 14 óra alatt minden különösebb akadály nélkül akkora

15 „De hát mit is keresünk ezen a gályán?” (francia) Utalás Molière *Scapin furfangjai* című darabjának szállóigévé vált mondatára.

16 A Zollverein, a német államok többségének porosz vezetésű vámegylete egy évvel korábban, 1834-ben alakult, de az 1835-ös esztendőben is az érdeklődés középpontjában állt, melyik fejedelemség csatlakozik hozzá, s melyik nem.

utat tettünk meg, amely a szárazföldön 14 postalállomásnak, a folyón pedig 36-40 mérföldnek felel meg.

Pest, október 21. Tegnap reggel, miután egy pompás ágy, matrac és selymes takaró segítségével teljességgel felfrissültem, s a holmimat is elhozattam a gőzhajóról, sétálni indultunk a városba, ahol is *chemin faisan*¹⁷ nagy mennyiségű gyönyörű szőlőt faltam föl. Pompás kilátás kínálkozik, ha az ember a Duna bal partján a Gellért-heggyel szemben fölfelé tekint. Baloldalt festői mésztufa formáival a Gellérthegy, melyet a csillagda koronáz. A Dunára csaknem függőleges ez a különösen hasadozott szikla, aligha hagy helyet a parton az útnak és a rá támaszkodó házaknak. Az északi hegyoldalt a régi, népes rácváros borítja, fekete tetejű, kicsiny, fehér házaival. Tovább a folyó mellett fölfelé ott magasodik meredek, de alacsonyabb sziklákon a budai vár, ezt a főherceg nádor pompás palotája uralja, amelyet VI. Károly¹⁸ Corvin Mátyás egykori vára helyére építtetett. A Duna fölötti sziklás hegyoldalt teraszos kertek törik meg. A fenséges folyó mentén feljebb haladva az elővárosok fehértornyos házai látszanak, melyeket jól kiemel a szőlőskertekkel borított hegyek sötét karéja. Ott érik a finom budai bor. A folyam közepén a magas fákkal benőtt Margit- vagy Palatinus-szigetek úsznak. Jobbkéz felől a pesti Duna-parton a mágnások szebbnél szebb palotái emelkednek, a kaszinó, a színház és a dunai fürdő, meglepően pompás *façade*. Végre kezét is nyújt a két testvérváros a folyó fölött. Egy 42 pontonon nyugvó, 700 könyök hosszúságú hajóhíd köti össze a jobb part 30 000 lakóját a balparti 70 000-rel. Buda, a régi székváros elbűvölő környezetben fekszik, de belül sivár; a teljesen sík, bájtanalan tájékon elterülő Pest ezzel szemben életteli és mozgalmas. Az egész együtt oly festői képet nyújt, mint kevés város a világon.

Este a színházban. Az épület nagyon nagy, a színpad 51 láb széles. Páholyai olasz mintára zártak; homályos, hideg, rossz akusztikájú, de nagyon látogatott. A közönség szemlátomást a leghálásabbak közül való. Egy nagyon rossz táncosnő lépett föl. Mivel úgy álltam, hogy beláttam a kulisszák mögé, meglepetéssel vettem észre, hogy közvetlenül fellépés előtt egy *entrechât*¹⁹ közben keresztet vetett. E pantomimikus ima szavakra lefordítva különösen hangzanék.

Buda már a rómaiak alatt híres volt meleg forrásaíról, s a törökök, akik nem maradtak el tőlük a fürdőzés szeretetében, karban is tartották e forrásokat. A Gellérthegy tövében fekvő Rudas-fürdő rotundája nyolc pilléren áll egy nagy medence fölött, ebbe 30 Réaumur fokos víz ömlik bele buzogva. Itt férfiak és asszonyok, lányok és gyerekek fürödtek a legnagyobb összevisszaságban. Csak-hogy mindössze egy-két homályos fénycsóva szűrődik át a boltozat néhány nyílásán, a vízgőz pedig decens fátylat borít az egésze. Egy úgynevezett extrafürdőt ajánlottak nekem, négyzetes, 10 lépésnyi medencében. Finom, meleg, kristálytisza vízzel töltötték meg, egészen a pereméig, mind a négy oldalán széles kőlépcsők vezettek bele. Soha ilyen jóleső fürdőben még nem volt részem.

— 17 Útközben (francia)

18 Habsburg VI. Károly német-római császár (1711–1740) és ugyane néven III. Károly magyar király (1712–1740)

19 Bokázás a levegőben (francia)

– A Császár-fürdő mellett egy tó terül el, meleg vizét teljesen elborítják a lótszok. A közeli malmok gőzölgnek az őket hajtó víztől.

Lengyelország bukása óta már csak Magyarországon találni tisztán nemesi uralmat Európában. Angliában a születési és vagyoni arisztokrácia egymás mellett létezik. Az utóbbi szorosan kötődik az előbbihez, ám magának is biztosít politikai jogokat; az érdemek és a tehetség arisztokráciája előtt pedig szabad az út. Magyarországon csakis a születés nyújt jogokat. A nemesemberen kívül senkinek nincs politikai állása, csak ő rendelkezhet földbirtokkal, vehet részt a népképviselőben, viszont mentes minden közvetlen adó alól. A magyar nemesség valójában maga az egész magyar nemzet, ugyanaz a nép amelyik 900 éve Ázsiából jött, s a fegyverek erejével – akkoriban az egyetlen nemzetközi jogon – meghódította az országot. Pannónia népei már régen szolgaságban éltek, s 500 éven át csak uraik cserélődtek, mivel hazájuk a népvándorlás hídját képezte. A magyar nemesség nemcsak meghódította, meg is védte kardjával az országot, s így mai helyzete, bármennyire elkülönül is a többi osztálytól, eredete szerint jogilag megalapozott, s más népek mércéjével nem mérhető. De mit tartunk egy jogról, mely a római birodalom összeomlásának idejéből nyúlik át a gőzhajók, a hitelintézetek, a hadkötelezettség, a szövölgépek és a gyorsajtó, az alkotmányok és a reformok korába?

Napjaink magyar nemességénél a javak elosztásának szélsőségei figyelhetők meg. Egyes tagjai nagyon gazdagok, talán a leggazdagabbak Európában. A számítások szerint tíz magyar család birtokolja az ország egyhatodát, vagyis mintegy 1000 négyzetmérföldet. A túlnyomó többség ezzel szemben rendkívül szegény. *Bocskoros nemesség*²⁰ a gyakorta használt elnevezésük, mivel arra sincs módjuk, hogy csizmát vegyenek. A magyarok saját írói nem sok jót mondanak e kisnemesség dicséretére, nyersként, önteltként, restként és műveletlenként jellemzik, mivel legalább a felük sem írni, sem olvasni nem tud. És mégis egyedül ezeknek az embereknek a kezében van a helyi és az országos tisztviselők megválasztása, továbbá az adók megszavazása, mely adók persze őket felállítása óta e nemesség a kardot is kiadta a kezéből, mely vereség talán a mohácsnál is nagyobb. A hadsereget a parasztságból toborozzák, s a parasztságnak is kell eltartania, miként a paraszt építi az utat és fizeti az útvámot. (A pesti hídon a tisztességesen öltözött emberek nem fizetnek, a parasztok ellenben igen, pedig talán a fordítottja volna illendő. Tervezik, hogy kőhidat építenek, melyhez adva volna az építőanyag, de arról folyik a vita, fizessen-e a nemesség hídvámot. (*Moltke lábjegyzete*)

A nemesemberek hadrakelése tehát igencsak ritkává lett. Épp századunk viharaiban került rá sor, de háromszor is csak akkor gyűlt össze az inszurrekció, mire a békét megkötötték, de legalábbis eldőlt a háború, negyedszer sem futotta nagyobb teljesítményre, mint a győri csata²¹, amelyik nem éppen a legheveseb-

20 Moltke ezt a kifejezést írja *magyarul*. Az általam használt kiadás (vö. 11. jegyzet) mindazonáltal így szedi: *Bocskoros memesség*.

21 Moltke az 1809 júniusi Győr melletti csatára utal, ebben az Eugène Beauharnais itáliai alkirály vezényelte francia sereg megverte a János főherceg parancsnoksága alatti császári-királyi sereget, amelyben mintegy 21 ezer fő magyar nemesi fölkelő is szolgált.

bek közé tartozik. Ráadásul a magyar nemesség nem volt hajlandó az ország határain kívül harcolni. Ezáltal a nemzet minden jogot birtokló egytizedének tulajdonképpeni állami küldetése igencsak kétségessé vált.

Annak idején, amikor Magyarország a mohácsi csatában elveszítette nemessége virágát és utolsó királyát, olyan helyzetbe került, mint a szorongatott szűzleány, aki választhat, hogy nem szeretett kérőjének mondjon-e igent, vagy annak, hogy ellenségei erőszakolják meg. Félig-meddig vonakodva adta meg magát Ausztriának, de a házasság kezdetől fogva nem volt boldog. Kölcsönös volt a bizalmatlanság, sok a családi civakodás, s mindez nem maradt meg a szóváltás és a panasz szintjén, erőszakos viszály és vérontás ásta alá a viszonyt. Annyira súlyossá vált a békétlenség, hogy Magyarország a legkomolyabban elszánta magát a frigy végleges felbontására, akár azon az áron, hogy a konstantinápolyi nagyúr karjaiba vesse magát. Tán maga Ausztria sem bánta, hogy a hitetlenek parancsolnak házának egyik felében, mert így nyugtalan és zabolázhatatlan hitvestársa is tehetetlenné vált. – S ha aztán később a feledés fátylát borították is a viszonyra, s a belső békétlenség rejtve marad a világ szeme elől, a gyűlölködés titokban folytatódik. Csak vonakodva járul hozzá a kedvetlen Hungaria a közös háztartás költségeihez, teljes vagyongosztásra törekszik, s a legkevésbé sem hajlandó arra, hogy férje nyelvét beszélje. Mindenekelőtt büszkén duzzogva visszavonul, a legszívesebben minden javaslatra nemet mond attól való félelmében, hogy ősi jogait kell földadnia, pénzét pedig inkább kihazsználatlanul őrizgeti, semmint hogy olyan vállalkozásba fektesse, melyeknek felvirágzása önkényes törvényektől függene.

Bizony szembeötlő eme évszázados viszály egy nemesszívű nép s olyan uralkodók sora között, akikben Ausztria jötevőit tiszteli, kik mindnyájan mintaszerű derekassággal rendelkeztek, némelyikük pedig kitűnő uralkodói tehetséggel is. Akárhogyan is, a lényeg mindenestre az, hogy az osztrák kormánynak hathatósan törekednie kellett, sőt, elkerülhetetlenül rákényszerült Magyarország belviszonyainak átalakítására, aminek megakadályozása a kiváltságos osztálynak hatalmában és érdekében áll. Ettől eltekintve a kormánynak magában a nemzetben nem kell ellensúllyal számolnia. Ha egy kereskedelem létehez egyáltalán ipar, utak, postaállomások, hitelügy, kikötők, raktárak és közbiztonság kívánatos, akkor elmondható, hogy Magyarországon mindez jelenleg még hiányzik. Egyetlen útpálya töri meg a végtelen síkságokat, mocsarakat és erdőket: a nemrégiben létesült dunai gőzhajózás.

A joggal kis Európának nevezett Magyarország a gyarmatárukon kívül megtermeli a minden európai igény kielégítéséhez szükséges alapanyagokat, de egyiküket sem dolgozza föl. Kiviteli vámot fizet Ausztria számára földjének oda kivitt nyersanyagaiért, s aztán nemcsak a német gyárosnak fizet munkájáért, hanem Ausztriának is a behozatalért, valamint még egy behozatali vámot Magyarországon, és mindezt a sok pénzért olyan gyártmányokhoz jut hozzá, amelyek saját olcsón eladott nyersanyagaiból készültek. Lehet-e nyomósabb készletelés a hazai ipar követelésére?

A középosztály Magyarországon teljességgel hiányzik, s könnyen felmérhető, mily kevéssé képes a függőségben levő paraszt a kormányzat intézkedéseit és céljait méltányolni.

Sorsszerű, hogy épp abban a korban, midőn a reformok veszélye mélyen érezhető, mégis annyi nép kényszerül óhatatlanul reformokra. Nagyjaink hajlandósága megvan, de még az úgynevezett második, azaz kismemesség is kész áldozatokra, kiváltképp, ha ezeket adókötelezettség, egyenjogúság stb. nevek alatt kell meghoznia. A nekibuzdulás általános, mégsem történt sok. Sehol sem szembeszökőbbek a nemzeti megélénkülés kezdeményei, mint Pest felvirágzásában és növekedésében.

Magyarországnak mindig is az a sors jutott, hogy a civilizáció és a barbárság vízváltója legyen. Mennyi nép árja özönlött síkságain az oly sokáig ellenálló Róma ellen! Amikor aztán a caesarok impériuma összeomlott, Pannonia hamarosan a kalifák még nagyobb birodalmának esett áldozatul, megint csak határvidékké vált, ahol az iszlám és a kereszténység vívta élet-halál harcát, míg végül e harc elült, s az egységében helyreállított Magyarország mindmáig túlnyomórészt a német kultúra befolyása alatt áll. ([...] Itt küzdött meg a phalanx a szkíta lovassereggel, s a szpáhi a keresztény lovaggal. [Moltke jegyzete]). Mindeme állapotnak sok tárgyi nyomát láthatjuk. A magyar nyelv a régi világ majd minden alapnyelvének a keveréke, a fővárosban azonban csaknem teljesen kiszorította a német. Pesten még a közemberek is németül beszélnek. A magyarok azonban a meleg forrásokban fürödnek itt, amelyeket még a rómaiak fedeztek föl, följük pedig a törökök építettek boltozatos kupolát. Egy szentéletű dervis síremléke háborítatlanul áll a Szent Istvánnal szemben²², az Erzsébet-apácák temploma pedig egy hajdani mecset alapjaira épült. A rómaiak országútja ma is megvan, elvezet Tolna megyébe, s napjainkig e vidékek legfontosabb összekötő útvonala. A Duna minden ár hulláma római emlékeket vet partra, azon dombok lábai elé, amelyeken török őrtornyok magasodtak, most pedig a magyar ama szőlőt műveli, amelyet még Probus császár²³ és Attila²⁴ is megóvott, s amelyek tövében ma a gőzhajó pöfög. Ma is hordják a parasztok azt a durva, fehér, bő köpenyt és szandált, amelyben a dákok Traianus²⁵ oszlopán láthatók, a széles, ráncos török gatyát, s a nagy kalapot, mely csak az övék, s azt a barna arcszínt láttatja, amelyet őseik ismeretlen ázsiai hazájukból hoztak magukkal. Buda erődítménye ma is olyan, mint 1686-ban, amikor a lotharingiai herceg²⁶ visszavette a töröktől, e másfél évszázad alatt ugyanabból a vörösmárvány ciszternából nyeri a vizét, amely mellett ma egy olasz ezred katonái állnak őrséget. Micsoda fordulata a dolgoknak: olaszok! Ugyanazon rómaiak unokái, akik e földön hajdanában Acincum²⁷ települését alapították.

Elég is ennyi megemlékezés azon korszakokra, melyek oly véres nyomot hagytak maguk után. De a népek, a felekezetek, a szokások és a nyelvek minő

22 Moltke vélhetőleg Gül Baba türbéjére és a budavári Nagyboldogasszony-templomra gondol

23 Probus római császár, uralkodott Kr. u. 276–282-ig

24 Attila hun király, meghalt Kr. u. 453-ban

25 Traianus római császár, uralkodott Kr. u. 98–117-ig

26 Lotharingiai Károly herceg Buda 1686-i visszavételekor a keresztény seregek főparancsnoka volt

27 Moltke tollhibája: természetesen Aquincumról van szó

keveredése tapasztalható ma is, milyen különbözőség a szlávok és a magyarok, a németek, az oláhok, a zsidók és a cigányok életmódja között. A katolikus és a görög kultuszt élesen elkülönülve láthatjuk, ettől elválik a protestáns hit, a zsinagóga szemközt áll a templommal és a mecsettel. A nép java ellentétes a nemességével, a mágnások óhajai pedig ugyancsak eltérnek a kisnemeseiktől. És a legmagasabb szinten is: mennyire különbözik Ausztria tartományainak érdeke a magyar királyságtól. Ennyi vitás elemet kellene összhangba hozni, ennyi akadályt leküzdeni és ennyi ellentmondást kiegyenlíteni – ez a hatalmas munka a pozsonyi rendi gyűlésre vár.

Október 24. A „Franz I.” nagy hajó kis gépezettel. 150 láb hosszú és sokkal szélesebb, mint bármelyik rajnai jármű. A gépe mégis csak 60 lóerős. 24 lóval többje van tehát, mint a „Pannoniá”-nak, az azonban sokkal kisebb, nem olyan mély merülésű és csinosabban van berendezve. A kapitányunk rajnavidéki, a gépész angol, a szakács olasz, a kormányos magyar, a személyzet meg csupa dísznő. Már a fedélzeti konyha is visszataszító. A hajón utazik két amerikai, több szerb, egy svájci, egy római szerzetes, egy porosz gárdatiszt²⁸, egy macedóniai görög és hamburgi, meg bukaresti kereskedők.

Pesttől kezdve az út nagyon egyforma, a jobbpárt többnyira lapos s csak helyenként mutat kimosott homok- és agyagpadokat, a balpart viszont teljességgel sík, sehol sem bontja meg akárcsak a legkisebb domb. A szigeteket és a sík partot fehéryárfák és fűzek borítják, tölgyeket csak ritkán látni. A fák között hatalmas gulyák legelnek, kivétel nélkül minden marhának óriási, erős szarva van. Nagy ritkán bukkan csak föl egy-egy helység, tisztán fehérre meszelt falú kis házakkal, kecses tornyú, tekintélyes templommal. A parton tucatszámra állnak a vízimalmok.

A Buka (?) torkolatától kezdve meredek, részben csekély nagyságú magaslatok uralják a folyam jobbpártját; zamatos bortermő szőlőskertek borítják e hegyeket, ameddig csak a szem ellát. Pétervárad tájékán aztán a táj nagyon széppé válik. Az erőd rendkívül festői; egy szikla tetején álló felső vár rejtje a laktanyákat és a vízforrást nyújtó ciszternát, amelyben a Dunáig le lehet ereszkedni. Alant pedig, a hegy lábánál, a Duna hajjaitól körülölelve fekszik a város. Erődfalak veszik körül, ez a magyar Gibraltar.

A Tisza torkolatával szemben néhány, a folyam vize által kivájt szépséges mésztufaszikla magasodik. Innentől kezdve megszakítás nélkül egészen Belgrádig 40–50 láb magas, csaknem mindenütt függőleges sziklafal emelkedik a jobbparton, csak itt-ott töri meg egy-egy, a folyóhoz vezető mély hasadék. Több mérföld hosszan két párhuzamos sötét vízszintes csík látható ezen a sziklafalon, amelyek vélhetőleg az árszint állásának két korábbi időszakára emlékeztetnek. Az egyik 15, a másik 30 lábbal magasabban húzódik a jelenlegi vízszint fölött. Azt beszélük, hogy az egész mocsaras vidék, amelyen jelenleg a Temes átfolyik, valaha hatalmas tó volt, amelyet csak a Vaskapu lefolyásának kiszélesítése nyomán sikerült kiszáritani.

28 Ez az egyetlen alkalom, hogy Moltke közvetlenül utal útítársára, von Berg főhadnagyrá

Belgrád távolról sem nyújt olyan szép látványt, mint Pétervárad, amellyel pedig fekvése sok hasonlóságot mutat. Jobbkéz felől Zimony látható, egy nem túl mutatós helység, alacsony fekvésű és palánk veszi körül, mert szerződés szerint nem lehetnek kőfalai. Kissé tovább, a Száva túlsaján egy magaslaton emelkedik maga Belgrád, a fehér város erődítménye. Az osztrákok által régebben épített raktárépületek, a pasa lakása előrenyúló tetejével, néhány ház és torony mutatkozik csupán a városfalak fölött. Az erőd lábánál, a Duna közelében emelkedik a sóhajok tornya, *ne boje sic* (azaz ne félj), egy régi nyolcszögletű épület, amelyben sokan bűnhődtek gonosztetteikért. A háttérben magasodik az Avala-hegy, *mons aureus*. Csak amikor már elhaladtunk az erőd mellett, pillanthatjuk meg a jelentéktelen házak tömegét, fölöttük a mintegy tíz-tizenkét minaretet és néhány kupolát. A bánsági határörvidék a balparton teljesen egyhangú és sík. Milyen nyomorúságos látványt nyújt a szerb part! Ilyen rossz emberi lakhelyet nem találunk Lengyelországban sem, s a brandenburgi parasztházak is valóságos paloták ezekkel a kunyhókkal összehasonlítva, pedig sokkal rosszabbak, mint a magyarországiak. Az itteniek igen kicsinyek, vályogból épültek és zsúpfedelesek, egy ajtajuk és egy ablakuk van, s minden rendszer nélküli összevisszaságban állnak. Utcákat nem is találunk, a falvak körül máris a vadon kezdődik, alacsony bozótossal. Csak kis foltokban látni kukoricaföldeket, éppen akkorákat, amennyi egy családnak elegendő, hogy éhen ne haljon. A szőlőművelés csaknem teljesen megszűnt.²⁹

29 Az október 25-i följegyzés további hajóút leírását tartalmazza a Vaskapun át, ahol Moltke figyelmét különösen lekötik ama robbantások nyomai, amelyekkel „Széchenyi gróf utat tör, hogy összeköttetést teremtsen a Havasalföld és a Bánság között és megkönnyítse a fölfelé való gőzhajózást”. Ugyanezen a napon Bukarestben keltezi a törökországi levelek első fejezetét. Ez utóbbi részben szó szerint megegyezik szemelvényünk folytatásával, amely a Konstantinápolyig tartó út leírását tartalmazza, s olykor vezérszavakra szorítkozik csupán, illetve a balkáni török hadsereg állapotát elemzi.